

Жаныбекова Кайрыкан
ЖАЙЧЫ-БАКШЫ (ШАМАН) ДҮЙНӨСҮНДӨГҮ БӨРҮ
 Жаныбекова Кайрыкан
ВОЛК – ВО ВСЕЛЕННОМ ШАМАНА (ЖАЙЧЫ-БАКШЫ)
 Zhanybekova Kairykan
WOLF - IN THE UNIVERSE OF THE SHAMAN (JAICHY-BAKSHI)

УДК. 947:93/398.5

Аннотация. Макалада бөрүнүн жайчы-шамандардын дүйнөсүндөгү ээлеген орду жөнүндө сөз болот. Бакишы-шамандар (аял-шамандар “бүбү” деп аталат) коомдо жана адамдардын жашоо-турмушунда өзгөчө ролду ойношкон. Бакишылар адамдар менен Көк Теңирдин (Кудайдын) ортосундагы байланыштыруучу, ортомчулук звенону аткарышкан. Көк Теңирдин амирин адамдарга, ошол эле учурда жер үстүндөгү адамдардын көксөгөндөрүн, арыз-муңун Көк Теңирге жеткирип туруучу касиетке ээ болушкан деген ишеним калыптанган. Бакишылар табынчылык да жасай билишкен, ырчы-чоорчулук, көзү ачыктык жөндөмдөрүнө ээ болушкан, табы жокторду чөп-чар берип дарылашкан. Кыргыздарда бөрү, аюу, багыш, бүркүт ж.б. айбандар бакишылардын “колдоочу-духтары” болушкан. “Колдоочу-духтар” шаманга дубалоо учурунда “жардамга” келишкен, “колдоочу-духтардын” саны бакишынын “күчүнө” жараша калыптанган.

Негизги сөздөр. жайчы, бакишы, шаман, бөрү (карышкыр), Көк Теңир, кыргыздар, кам, фагинун.

Аннотация. В статье рассматриваются роль и место волка в мире шаманской веры (жайчы-бакши). Бакишы-шаманы (у кыргызов женщины-шаман называли – “бүбү”) в прошлом играли определенную роль в обществе и в повседневной жизни людей. Как нам известно, шаманы (жайчы-бакши) исполняли роль связующей звеной между Көк Теңиром и людьми. У рядовых людей формировалась вера, в том, что шаманы обладали свойством донести до Көк Теңира чаяние и нужды людей. Одновременно шаманы (жайчы-бакши) исполняли роль лекаря, могли играть в различных музыкальных инструментах, лечили людей травами, занимались гаданием. У кыргызов волк, медведь, лось, орел и др. животные, пернатые были “покровителями” шамана. “Духи-покровители” во время камлания шамана всегда приходили на помощь, поддержку. Количество “духа-покровителей” шамана зависело от “мощности” шамана.

Ключевые слова. жайчы, бакишы, шаман, волк, Көк Теңир, кыргызы, кам, фагинун

Abstract. The article examines the role and place of the wolf in the world of shamanic faith (zhaychy-bakshi). Baksh shamans (the Kyrgyz called female shamans “bubu”) in the past played a certain role in society and in the everyday life of people. As we know, shamans (jaichy-bakshy) played the role of a link between Kok Tenir and people. Ordinary people developed a belief that shamans had the ability to convey to Kok Tenir the aspirations and needs of people. At the same time, shamans (zhaychy-bakshi) played the role of a healer, could play various musical instruments, gave people herbs, and practiced fortune telling. Among the Kyrgyz, the wolf, bear, elk, eagle and other birds were the “patrons” of the shaman. “Patron spirits” always came to the aid and support during the shaman’s ritual. The number of “patron spirits” of the shaman depended on the “power” of the shaman.

Key words. zhaychy, bakshy, shaman, wolf, Kok Tenir, Kyrgyz, kam, faginun

Бөрү – шамандардын колдоочусу жана жардамчысы катары эзелтеден белгилүү. “Шаман” жана “шаманизм” илимий термини европалык, орус окумуштуулары тарабынан илимге XIX к. киргизилген. Шаман-“бакшы” термининин синоними, шаманизм – Сибирдин, Борбордук жана Орто Азиянын калктарынын байыркы доорлордон кабыл алынган, калыптанган диний-философиялык системасы, дини. Бул диндин таасири өтө терең сиңгендиктен, анын элементтерин бүгүнкү Орто Азиянын калктарынын, анын ичинде кыргыздардын күндөлүк жашоо-тиричилигине терең сиңгендигин байкоого болот. Мисалы, дарактарга чүпүрөк байлоо, булактарга, мазарларга, тоо-ташка сыйынуу, түлөө өткөрүү, ар кыл ырым-жырымдар ж.б. Исламийет кыргыз ичине тарай баштагандан соң, классикалык шаман

дининин мазмуну жана формасы өзгөрүлө баштаган, айрымдары унутулуп, кээ бир каада-салт, үрп-адаттар ислам дининин таасири менен өзгөрүп трансформация болгондугу анык.

Шаман – тунгус-маньжур тилдүү элдердин диний-ритуалдык культтарды алып барган жана аткарган диниятчы кишинин (аялдын) иерархиялык ордун аныктайт. “Шаман” термини XVIII-XIX кк. Сибирдеги тунгус тилдүү элдерден кабыл алынган. “Бакшы” – кыргыздардагы диний ритуалдарды аткарган шамандын аталышы, анын байыркы Енисей кыргыздарындагы формасы – “кам” (кытай булактарында – “гян”), мусулман булактары кыргыздардагы кам-бакшылар “фагинун” деп аталарын белгилешкен. Обогу, Енисей кыргыздарында “элчи” термини билимдүү, каганга жакын адамдарга ыйгарылган шамандын аталышы болгон¹. «Бахши» (бах+шы,-чы) термини санскрит тилинен кабыл алынып, “катчы”, “кат тааныган адам” маанисин туюнткан (МИКК, 1973, Вып.1:241). Бул термин кытай тилине “баоши” формасында өтүп, “окутуучу”, “устат” (ДТС, 1969: 83; 11.186); ал эми санскритче “пахшы” - “кечил” (монах) дегенди да билдирген [9.185]. Ал эми түркмөндөрдө “багшы” - ырчы, дастанчы, санжырачы маанилерин берген. Мындан сырткары, “багшы” деген наамды уруу башчылары да алып жүрүшкөн. Хива хандары түркмөндөрдүн атактуу уруу башчыларына аталган титулду ыйгарышкандыгы маалым [4.27]. Монгол тилдүү элдерде эркек бакшыны – “бөө”, аял бакшыны – “удаган” деп аташат. Кыргыздарда да “бөө” сөзү жаш балдарды коркутууда, ыйлаганда сооротууда пайдаланылган. Чоң Алайдын наймандарынын ичинде “бөө найман” (“бакшы найман”) аттуу ири урук белгилүү.

Бакшы-шамандар (аял-шамандар “бүбү” деп аталат) коомдо жана адамдардын жашоо-турмушунда өзгөчө ролду ойношкон. Бакшылар адамдар менен Көк Теңирдин (Кудайдын) ортосундагы байланыштыруучу, ортомчулук звенону аткарышкан, Көк Теңирдин амирин адамдарга, ошол эле учурда жер үстүндөгү адамдардын көксөгөндөрүн, арыз-муңун Көк Теңирге жеткирип туруучу касиетке ээ болушкан деген ишеним калыптанган. Деген менен, бакшылардын калк арасындагы таасири өзгөчө болгон. Жөнөкөй катардагы адам шаман категориясына өтө алган эмес, бакшылар (шамандар) тектүү шаман уруктарынан чыгышкан (мисалы, миянгат же мангыт уруктары). Мисалы, Манги - тунгус тилдүү элдерде (эвенктер, эвендер ж.б.) “аюу”, тагыраак айтканда, аюу сөзүнүн синоними, экинчи мааниси “ата-баба”, “ата-тек” дегенди аныктайт [6.31]. Ушул эле сөз эвенктерде аюу келбеттүү адамды туюнтуп, ата-бабалардын духунун мифологиялык символу, шамандардын башкы колдоочусу катары түшүнүк берген. “Манги” сөзүнүн семантикасы “аюу”, “ата-бабалардын руху” маанисин аныктайт [2.200-203]. Албетте, этнонимдин мааниси тотемдик жаныбар “аюу” менен байланышы байкалып турат. Тунгус-маньжурлардагы шамандар “манги” уруусунан гана чыккандыгын далилдеген маалымактар бар [6.31-32].

Бакшылар табыпчылык да жасай билишкен, ырчы-чоорчулук, көзү ачыктык жөндөмдөрүнө ээ болушкан, табы жокторду чөп-чар берип дарылашкан, ооруган адамдардан “жиндерди” кубалап чыгарышкан, шаман ыкмасы менен дубалашкан. Кызыктуусу, орто кылымдардагы кыргыз камдары (бакшылары) рун жазуу системасы аркылуу кат таанышкан. Алар жаратылыш берген жөндөмдүүлүгүнө жана тажрыйбасына жараша шаман дүйнөсүндөгү иерархиялык тепкичтер аркылуу көтөрүлүшүп, атайын наамдарга ээ болушкан. Орто кылымдардагы Кыргыз (ж.б. түрк-монгол мамлекеттери) мамлекетинде каган бир эле учурда өлкө жетекчиси, аскер башчысы, башкы жайчы-кам (бакшы), темир усталык функцияларды аткарган. Жайчы-шаман же бакшы мамлекеттеги башкы идеолог жана диний каада-салттарды, жөрөлгөлөрүн уюштуруучу, алып баруучу милдеттерди алып барган. Бакшылар жөндөмүнө жана “кудуреттүү күчтүүлүгүнө” жараша “ак бакшы”, “кара бакшы” категорияларына бөлүнүшкөн; күчтүүлөрү “кара бакшылар” (аялдары-“кара бүбү-бакшы”) деп аталышкан. Илимпоздор байыркы түрктөрдөгү, кыргыз жана уйгурлардагы каада-салт, жөрөлгөлөр менен коштолгон каганды такка олтургузуу церемониясынын оболу башкы шаманды (бакшыларды) шайлоо же дайындоо каадасы менен жалпы экендигин белгилешет.

Бөрү, аюу, багыш, бүркүт ж.б. айбандар бакшылардын “колдоочу-духтары” болушкан. “Колдоочу-духтар” шаманга дубалоо учурунда “жардамга” келишкен, “колдоочу-духтардын” саны бакшынын “күчүнө” жараша калыптанган. Мисалы, алар ооруулууларды “дух-жаныбарлардын” жардамы менен дубалашкан, зарыл учурда транс абалында “жер алды дүйнөсүнө” чейин жетип барышкан. “Дух-колдоочулардын” үч түрү болгон: колдоочу духтары, жардамчылары жана жин-духтары; акыркы жин-духтары оорулуу адамды кыйнаган жана бакшынын негизги куралы болгон. “Дүйнөлүк дарак” же “Байтерек” аркылуу Көк Теңирге

бакшынын жаны учуп чыгып, дүйнө Кудайы менен баарлашкан, дуба учурунда жер алды дүйнөсүнө түшкөн. Бул байыркы шаман философиясы. Бакшынын колдоочу-духтары дубалоо учурунда бөрү, кара аюу, бүркүт, багыш образдарында “күчтүү бакшыларга” “жардамга” же “колдоого” келишкен. “Колдоочу-духтарды” карапайым адамдар көрө алышкан эмес. “Чабал бакшыларга” болсо колдоочу күчтөр ит, чымчык, күкүк ж.б. образдар түрүндө келген. Орто кылымдардагы кыргыз бакшы-камдары, Енисей кыргыздарынын мураскорлору болгон хакас-качин, хакас-сагай, хакас-кызыл, тува, алтайлыктардын камдары (бакшылары) “күчтүү дух-колдоочуларынын” сөлөкөттөрүн жыгачтан же металлдан жасап алышып дубалоо учурунда колдонушкан. Мындан сырткары бөрү, аюу ж.б. күч-кубаттуу айбандардын элестерин кам (бакшы) кийимдерине, үрбүгө, бубенге (кам добулбасы) сүрөт катары чегип түшүрүшкөн. Алар колдоочу жаныбарлардын элестерине дубалоо учурунда жан кирип, бакшынын колдоочуларына айланышат имиш.

“Күчтүү жайчы-бакшылар” жай-таштын (яда таш) жардамы менен жамгыр жана кар жаадырта алышкан, күндүн бетин бүркөлтүп, бороон-чапкынды чакыра алышарын уламыштар баяндайт. “Манас” эпосунда жайчылык касиетке ээ болгон Алмамбет магиялыккүчтүн жардамы менен жайчы-бакшы өнөрүн колдонгондугу эскерилет: “Алмамбет бала кезинде Аберген деген көлдөгү укмуштуу ажыдаардан *жайлыктын, аярлыктын* окуусун окугандыгы эпосто кеңири баяндалат. Ал жайчылыгы менен агыны катуу суудан өзү тараптагы жоокерлерди аман өткөрүп, душманды суукка үшүтүп, жеңишке жетишкен учурлары болот. Анын жайчылыгы “чоң казатта” айрыкча элестүү сүрөттөлөт:

*Каптап кытай келгенде,
Караандуу жоону көргөндө,
Күндүзү бүркөк, түнү ачык,
Ала канчык шыбыргак,
Алмамбет жайын салды эле:
Ошондо бөксөнүн башы мөндүрлөп,
Жаканын баары жамгырлап,
Асмандан булут сабалап,
Көктөн булут күркүрөп,*

*Жер жүзүнө камалып...
Тик каптаган кытай журт
Күн көрөгө зар болуп,
Согуш кылган чоң майдан
Найза бою кар болуп,
Жай убакта кыш болуп,
Жабылган кытай, көп манжу
Ошондо кыңшылаган кыз болуп...*

Душман бир жагынан суукка тоңсо, экинчи жагынан Манас баатыр баштаган кыргыз жоокерлеринин катуу чабуулунан кырылат. Эпосто жайчынын чагылдырылышы табияттын ар кандай кубулуштарынын ички сырларын үйрөнүүгө, аны адамдын эркине баш ийдирүүгө болгон ой-мүдөө болуп эсептелет [10. Т.1.306].

Жайчы-бакшылар жана аларга тийешелүү болгон касиеттер тууралуу маалыматтар кытай жыл баяндарында эскерилет: “б.з. III к. Хунну (сюнну) борборлошкон мамлекети кулагандан кийин, андан бөлүнүп чыккан түндүк хуннулардын (сюнну) мамлекети кытай жазма булактарында **“Юэбань”** деген ат менен эскерилет. Азыркы Тарбагатайдын аймагында жашаган *юэбандардын* тили жана үрп-адаттары түрк тилдүү гаоцзюйлар (телелер) менен бирдей эле. “Бей-ши” династиялык жазма булагында эскерилген жайчы-бакшыларды Иакинф Бичурин кытайчадан *“көзү ачык жреңтер”* маанисинде которгон. Б.з. 449-ж. хуннулар кытайлар менен болгон согушта жайчы-бакшылар жамгыр жана карды бороон менен кошо чакырышып, сел каптатышкан, натыйжада кытайлар зор зыян тартышкан [5.231; 13.120]. Кытай жазма булагы “Суй-шу” (Суй династиясы, б.з.581-618 жж.) б.з.ч. I миң жылдыктын аягында (б.з.ч. II-I кк.) сюннуларда (хунну) жайчы-бакшылар болгондугун, кытайча – “wu” деп аталышарын эскерет. Анда жайчы-бакшылар жердин духуна багыштап курмандык чалгандары, дуба-магиялардын жардамы аркылуу хунну аскерлерине көмөк бергендери айтылат. Хунну шаньюйлары аскерлер сапарга чыккан жолго арналган, токтогон өргүүгө, ашууларга, кечип өткөн сууларга багышталган курмандык чалууларга буйрук беришкен. Алар шамандар аткарган магия-дубалардын Хань (кытай) аскерлеринин кырсыктап жеңилүүсүнө көмөк берет деген ишеникте болушкан (Материалы по истории сюнну, 1973, Вып. II:120). Жолго, ашууга, суу боюна курмандык чалуунун элементтерин бүгүнкү кыргыздар үрп-адаттарында сактап келе жатышат. Мисалы, ашуудагы обоо таштар, дарыялардын боюнда түлөө өткөзүү ошол байыртадан келе жаткан салтты чагылдырат. Кытайдын “Үч падышачылык доорундагы” (“Троецарствие”) Вэй династиясынын (220-266 жж.) булактарында Гаогюйлардын (телелер)

жайчы-бакшысынын чагылган түшкөн жерге кой көмүлгөндөн соң дуба окулгандыгын баяндаган. Ошол эле кытай жыл баяндары Жуаньжуан (Жужань, б.з. IV к. орто чени – 552-ж.) мамлекетинин каганынын өргөөсүндө дуба окуп, жайчылык, көз ачыктык кылган, адамдарды духтардын жардамы менен дарылаган аял-бакшы тууралуу маалымат беришет [5. Т. II. 215-216].

Бакшы-жайчылар дуба учурунда эле жаныбардын образына айланбастан, башка шарттарда да колдоочу-дух жаныбарларга окшогонго аракет жасашкан. Бакшылыкка кабыл алынар сынактын алды жаныбарлар менен сүйлөшүүнүн жашыруун тилин же алардын чыгарган үндөрүн, кыйкырыктарын үйрөнгөн [17.78-79]. Бурят шамандары бөрү онгонун чакыруу учурунда карышкырдын кыймыл-аракетин кайталап, үнүн туурап окшогонго аракет жасашкан [16.476]. Бакшы-жайчылардын дух-колдоочулары бөрү, аюу болгону алар үчүн аябай татаал болгон. Себеби, бөрү курмандык катары тартууланган тамакка тойгон эмес, дайыма тамак сурап бакшыны кыйнаган экен. Кара бакшылардын дух-колдоочулары да өз ара күрөшкөн. Колдоочу-духу бөрү болсо, башка бакшынын колдоочусу болгон “элиги же маралын бөрү жеп койгон” учурлар да кездешкен [16.204-205]. Енисей кыргыздарынын тукумдары болгон хакас-качиндер шамандын жаны башка өлкөлөргө учуп чыкканда аны бөрү коргоого аларын белгилешет. Бурят шамандарынын башкы дух-колдоочусу бөрү болгон [1.58]. Тува шамандарынын негизги дух-колдоочуларынан “жети бөрү” болгондугу белгилүү, ошол эле учурда тува шамандары бөрүнүн элестерин тактай беттерине түшүрүшүп боз үйлөргө коюшкан, бөрүнүн сыйрылган терисине кургак чөп толтурушуп тигишип, келбетин болсо дух катары колдонушкан. Бурят, якут, тува шамандарынын кыялдарында – бөрү жайчы-шамандарды башка дүйнөлөргө (Көк Теңир, Жер алды дүйнөсү ж.б.) ташыган мингич, канаттуу жаныбарлары катары элестетилген [8.69].

Чжоу, Вэй династияларынын доорунда (б.з. VI к.) жазылган көк түрктөрдүн санжыраларында кагандар Ашина (Бөрү уруусу) үй бүлөсү жана кам-шамандардын байланыштары тууралуу кызыктуу маалыматтар бар. “Эне-карышкыр Као-чань (Турфан) тарапка куугундан качып келгенден кийин үңкүрдө балдарды тууйт. Балдар бой жетип, укум-тукумдары көбөйөт... Эл башкарганга жетекчи шайламакчы болот. Байтеректин үстүнө чыгуу үчүн жарышта Ашина жеңишке ээ болот. Калган бир туугандары жеңишти тааныгылары келбейт. Эне-карышкырдын балдары калыстык үчүн атактуу кам-бакшыларга кайрылышат. Күчтүү жана таасирлүү жайчы-бакшылар Көк Теңирдин белгисин күтүү керек деген чечим чыгарышат. Асман мелжиген, булут калкыган байтеректин башынан айланып учкан ыйык бүркүт бир туугандардын ичинен Ашинанын желкесине келип конот, Ашина башкаруучу деп таанылат [13.119-120; 7.23].

Көк түрктөр боюнча экинчи тарыхый санжырада да Кам-шаман менен Бөрүнүн өз ара байланышы чагылдырылат. Бөрүдөн туулган Ичжининишыду адамдардан өзгөчө касиеттерге ээ болгон экен. Душман капчысынан кол салганда элдин баары кырылып, жайчы-бакшылык, өзгөчө сыйкырлык касиетке ээ болгон Ичжининишыду өз уруусун аман алып калат. Ага бир тууганы Апангпу эли менен келип кошулат. Ичжининишыду өзгөчө касиеттерге ээ болгон Кышкы аяздын жана Көк асмандын кыздарына үйлөнөт экен. Бөрү насилдүү болгон Ичжининишыдуга улуу аялы төрт уул төрөп берет. Алардан төрт эл тараптыр, бири **кыргыздар** болгондугу айтылат [3.67]. Мындан Бөрү-энеден туулган Ичжининишыдудан Нодулу-шад, андан Ашина, Ашинадан-Туу, Туудан – Бумын (545-552 жж. каган наамын кабыл алган) туулат. Бөрү тектүү Ичжининишыду кам-шамандык менен жайчылык касиеттерге ээ болгон экен. Анын небереси болгон Ашина – “касиеттүү бөрү” маанисин туюнтат. Демек, бул мифологиялык сюжеттерден да бөрүнүн бакшыларды колдогон учурларын көрүүгө болот.

“Манас” эпосунда (С.Орозбак уулунун варианты) баатырды колдогон Бөрү жана кырк чилтен (кырк+чилтен; “чил”–фарсча “кырк”, “тан”–адам маанисин туюнтат) тууралуу шаман философиясынын сюжети кездешет: “Дүйнөлүк эпостордун салтында болочок баатыр эрдик иштерге алгач киришерде кандайдыр бир укмуштуу колдоочуга кезигип, кеп-кеңешин угуп, өзүнүн келечектеги баатырдык иштерине керектүү жарак-жабдык жана башкалар буюмдарды алгандыгы айтылат. Салттык ушул көрүнүштүн айрым элементи «Манас» эпосунда сакталган. Сагымбай Орозбак уулунун жана ага жакын турган варианттарда Манас бала кезинде өтө тентек чыгып, атасы аны тарбиялоо максатында Ошпур деген койчусуна жиберет. Манас Ошпурдун баласы менен козу кайтарып жүрүп өзүнүн келечектеги колдоочусуна кезигет. Эпосто мифтик колдоочу Бөрүнүн бир козуну «Көтөргөн бойдон тоодон ашып кеткени» (Сагымбай Орозбаков, 1. 112) баяндалат. Козуну көтөрө качкан Көк Бөрүнү кууп, Манас асканын түбүндөгү үңкүргө

кирет. Үңкүрдөн кырк кишиге жолугат. Алар өздөрүн “кырк чилтенбиз” деп тааныштырат. Манас чилтендерден Бөрүнү сурайт. Кырк чилтендин башчысы козуну алып келген Бөрүнү бала Манаска тааныштырып:

Кубалап келген Карышкыр,

Кыяматтык досуң деп.

Манас тура жолборсум... [10.Т.І.247].

Орто кылымдардагы (XI-XII кк.) кыпчак-кумандарда (орусча – половецтер) Боняк, Тугорхан ж.б. сыяктуу белгилүү жетекчилери болгон. Орустун Нестор деген кечили жазган “Убактылуу жылдардын баяны” (“Повесть временных лет”) аттуу жазма булагында кыпчак-куман хандарынын бири Боняк (Бойнак=Мойнок) жайчы-шамандык касиетине ээ болуп, карышкырлар үйүрү менен баарлашкандыгы баяндалат. Венгр (мадьярлар) королу Кальманга каршы орустар менен союздаш болгон кыпчак ханы Боняк согуш майданында беттешүүдөн бир күн мурун түн ортосу өргөөсүнөн чыгып эртеңки салгылашуунун жыйынтыгын билүү максатында жайчы-шамандык каадасын жасагандан соң, бөрүчө уулуптур. Ага жооп иретинде дарыянын аркы жээгинен карышкырлардын үйүрү уулуп жооп кайтарыптыр. Ошондо кайрылып келген хан Боняк орус княздарына эртеси күнкү жеңиш союздаштар тарапта болорун билдириптир. Чындыгында, эртеси күнү Премышлга жакын жайгашкан Вяградагы салгылашууда венгрлер жеңилгендигин жазма булак ырастап баяндайт [12.131]. Тарыхый булактагы сюжеттен кыпчак-куман (половец) хандары да башкы жайчы-шаман болушкандыгын, бөрүлөр алардын негизги колдоочусу болгондугун көрүүгө болот. Белгилүү Византиялык (грек) тарыхчысы Феофилакт Симокатта (Feofilaktus Simokates) Чыгыш Европага келген түрк уруулары тууралу б.з. 595-ж.”түрктөр эң оболу күйгөн отко өзгөчө мамиле жасашат, абага, сууга аяр мамиле жасашат, жер тууралу ыр айтышат, бирок, асман менен жерди жаратканды кудай деп таанышат” – деп жазган. Ошол эле автор [15] грек делегациясын түрктөрдүн жреңтери (шамандары) тосуп алышканын, аларды кургатылган өсүмдүктүн түтүнү жана от менен дубалашкандыгын жазган. Грек булактары түрк каганынын кабыл алуусунун алды карышкырдын элеси түшүрүлгөн тууга (асаба) табынууга мажбурлагандарын эскеришкен.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Алексеев, Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири (опыт ареального сравнительного исследования). – Новосибирск: “Наука”, 1984. 232 с.
2. Анисимов, А.Ф. Шаманские духи по воззрениям эвенков и тотемические истоки идеологии шаманства //Сб. МАЭ. Т. 13. М.: 1951. - С. 187-215.
3. Аристов, Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. «Живая старина». -Вып 3-4. -СПб., 1894. -С. 277-390.
4. Атанязов, С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, «Гылым», 1988. -180 с.
5. Бичурин, Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-III. М.-Л.: “Наука”, 1950-1953.
6. Васильевич, Г.М. О культе медведя у эвенков // Религиозные представления и обряды народов Сибири в XIX - начале XX века. -Л., 1971. С. 34-45.
7. Гумилев, Л.Н. Древние тюрки. – М.: «ККиК», 1993.
8. Древнетюркский словарь (ДТС). - Л.: 1969. 676 с.
9. Кенин-Лопсан, М.Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX - начало XX в. - Новосибирск: “Наука”, 1987.
10. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л. : “Наука”, 1959.
11. «Манас». Энциклопедия. Т.І-ІІ. Б., “КЭ”, 1995. 756 б.
12. Материалы по истории киргизов и Киргизии / Пер. извлечений; Отв. ред. и авт. введ. В. А. Ромодин. Вып. 1. М., 1973. (МИКК).
13. Махпиров, В.У. Имена далеких предков (Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). –Алматы, “Гылым”, 1997. – 302 с.
14. Пилипчук Я. В. Ментальность и идеология кыпчаков // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. 20 (2013). Wiesbaden, 2014. С. 129-165.

15. Потапов, Л.П. Алтайский шаманизм. Л.: «Наука», 1991. 320 с.
16. Таскин, В.С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). М.: “Наука”, 1973. 234 с.
17. Феофилакт Симокатта. История. Вступ. ст. Н.В. Пигулевской/Пер. С. П. Кондратьева. М.: Наука, 1957. (Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы). переизд.: История. М.: Арктос; Вика-пресс, 1996. 272 с.
18. Хангалов, М. Н. Шаманизм. Архаические техники экстаза//Хангалов М.Н. Собрание сочинений. -Улан-Уде, 1960. – Т.I. С. 476.
19. Элиаде, М. Шаманизм: Архаические техники экстаза. Киев: София, 1998. 480 с.
20. Menander Protector. (I.A. Levinskaya, S.R. Tokhtas'ev). Svod drevneyshikh pis'mennykh izvestiy o slavyanakh [Collection of the Oldest Written Accounts on the Slavs]. Vol. I (1st–6th centuries). Moscow, 1994, pp. 311–356.